УДК 165.62

© **Ростислав Даниляк**
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПОНЯТТЯ РЕЛЕВАНТНОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ВИБІРКОВОСТІ СВІДОМОСТІ

Проаналізовано зв'язок між Гусерлевим поняттям інтенціональності та концепцією релевантності А.Шюца. Вибірковість свідомості розглянуто як взаємодію різних форм релевантності. Встановлено роль релевантності в процесі стереотипізації. *Ключові слова: релевантність, інтенціональність, свідомість, феноменологія, стереотип.*

Однією з центральних проблем феноменологічного та спорідненого з ним (зокрема, прагматичного) вчення є пояснення явища вибірковості людської свідомості. Зрозуміти, чому з усієї різноманітності сутнього свідомість фіксує лише щось, а також чим визначаються відмінності сприймання одного й того ж різними суб'єктами, прагнули Е.Гусерль, В.Джеймс, М.Мерло-Понті, М.Шелер та інші дослідники. *Значущість* такої проблеми не обмежується, однак, лише теоретичною чи, вужче, методологічною сферою згаданих підходів, а виявляє себе для цілого комплексу практичних завдань, які прагнуть реалізувати прикладні дисципліни на кшталт психології, психофізіології, соціології, політології, маркетингу тощо.

Особливо детальною, на нашу думку, спробою розтлумачити вибірковість сприймання дійсності, був проект соціальної феноменології А.Шюца. Евристична цінність його концепції виявляється в цілеспрямованому прив'язуванні механізмів діяльності людської свідомості до соціального характеру буття індивіда.

Соціальна феноменологія А.Шюца (що також часто йменується "проектом феноменологічної соціології") як у цілому, так і в окремих аспектах ставала предметом осмислення українських і зарубіжних учених. Зокрема, В.Кебуладзе досліджував спадкоємність ідей між Гусерлевою феноменологією та вченням А.Шюца, М.Мінаков звертався до Шюцевої концепції в межах власного аналізу поняття досвіду, а С.Щербак аналізувала його позицію, викладаючи підходи до проблеми інтерсуб'єктивності та у зв'язку з методологією соціальних досліджень. Різні аспекти соціальної феноменології австрійського мислителя вивчали російські автори, наприклад, у контексті соціології знання (Є.Руткевич, В.Шульц), через поняття соціального запасу знання та соціального конструювання дійсності (І.Клімов). Західні дослідження найбільш повно відображені у творчості "спадкоємців" А.Шюца, а саме, П.Бергера, Г.Гарфінкеля, Е.Гофмана, Т.Лукмана, М.Натансона, А.Сікурела та у працях, присвячених ситуації в сучасній соціальній теорії (наприклад, Х.Абельса).

Попри все, один із аспектів Шюцевої концепції, а саме, поняття *релевантності* та його зв'язок зі здатністю свідомості фіксувати нове, продовжує залишатися недостатньо висвітленим. Джерелами тлумачення поняття є переважно праці самого А.Шюца, передусім, "Роздуми про проблему релевантності", "Рівність і сенсоструктура соціального світу" та підготовані до друку Т.Лукманом посмертні "Структури життєсвіту". Більшість згаданих вище дослідників спеціальної уваги вченню про релевантність не присвячують; виняток становлять лише російська дослідниця Н.Смірнова та українська авторка О.Садоха, яку цікавить післяшюцівський розвиток концепції соціальної релевантності (зокрема, у Р.Ґратгофа). Така ситуація є, принаймні, дивною, зважаючи на визнання самого А.Шюца, що проблема релевантності є "найважливішою і водночас найскладнішою проблемою, яку слід розв'язати в описі життєсвіту" [6, с.199] та, додамо від себе, володіє значним евристичним потенціалом для дослідження вибірковості свідомості.

Тому *метою* статті є окреслення евристичного виміру поняття релевантності в поясненні явища вибірковості свідомості. Для реалізації мети ми маємо намір, по-перше, експлікувати саме поняття релевантності та, зокрема, виявити його спадкоємність із Гусерлевою феноменологією; по-друге, зіставити релевантність зі стереотипністю людського сприймання.

Звернення А.Шюца до проблеми релевантності, як зазначає Н.Смірнова, може здатися, на перший погляд, своєрідним поверненням австрійського автора “в лоно” класичної (гусерлівської) феноменології [див.: 3]. Безвідносно до аргументів російської дослідниці, яка вважає, що своїм кроком А.Шюц, тим не менше, не полишає сферу соціальної феноменології, зазначимо, що сама позірність повернення не є випадковою.

Річ у сутнісному зв’язку між фундаментальними концептами Е.Гусерля та проблемою релевантності в тлумаченні А.Шюца. І якщо успадкування ним Гусерлевої теми інтерсуб’єктивності є очевидним для дослідників, то відношення “інтенціональність-релевантність”, на нашу думку, не цілком достатньою мірою висвітлюється коментаторами. Важливо, що австрійський філософ розвиває концепцію релевантності на основі уявлень Е.Гусерля “про феноменологічно фундаментальне структурування поля свідомості на тему та горизонт як пояснювальний принцип вибіркової активності розуму” [4, с.816], а те, що кожне переживання має горизонт, Е.Гусерль називає основною рисою інтенціональності [див.: 1, с.63]. Зв’язок між інтенціональністю та релевантністю, однак, можна виявити і в іншому (так би мовити, методологічному) контексті. Прослідкуймо це.

Післягусерлівський аналіз теорії інтенціональності дозволяє дійти висновку, що вона “працює” лише за врахування певних специфічних рис класичної феноменології: по-перше, в межах запропонованої феноменологією *моделі* свідомості, приймаючи яку, дослідник нехтує як неістотними окремими притаманними свідомості характеристиками; по-друге, важливою умовою “роботи” інтенціональності є орієнтація феноменолога на трансцендентальну сферу, що, при ближчому розгляді, теж виявляється модифікацією, в якій фіксуються лише значущі для дослідника моменти.

Перша зі згаданих рис аналізувалась Е.Левінасом і, особливо, Б.Вальденфельсом у контексті так званої “респонзивної” феноменології. Не відкидаючи в цілому поняття інтенціональності як пояснювального принципу діяльності свідомості, згаданий німецький автор, тим не менше, зазначає, що її ресурсів явно недостатньо для такого пояснення, оскільки інтенціональність як спрямованість “на щось”, виключає спрямованість на “щось іще”, що лежить поза межами сфери, так би мовити, “освітленої” інтенціональним “променем”. Таку сферу Б.Вальденфельс називає “чужим”.

Здавалось би, зауваження німецького феноменолога не ставить під сумнів поняття інтенціональності як пояснювального принципу вибірковості свідомості. Якраз навпаки: свідомість “обирає”, спрямовуючи на щось “промінь” інтенціональності.

Однак, досвід свідомості свідчить, що окрім ситуації, коли вона *звертає* увагу на щось, мають місце також випадки, коли річ *привертає* увагу. Тобто, *вихідним джерелом* вибіркової активності постає не свідомість зі своєю інтенціональністю, а щось, що лежить поза межами самої свідомості. Б.Вальденфельс радикалізує такий погляд, доводячи, що базовим принципом “роботи” свідомості постає “респонзивність”, яка полягає в тому, що “моє мовлення, будь-яке мовлення, саме починається не тут” [2, с.32], тобто, моя свідомість лише відповідає на звертання з боку чогось чужого.

Така позиція не збігається з тлумаченням класичної (гусерлівської) феноменології в силу другої умови – розгортання її в трансцендентальній сфері. Трансцендентальна феноменологія описує досвід свідомості, позбавленої (внаслідок застосування редукції) “зайвого” контексту, яким вона “навантажена” в межах властивого буденному мисленню “натуралістичного” бачення. Перевагою Вальденфельсового підходу є, так би мовити, більша реалістичність, оскільки досвід справжньої людської свідомості завжди розгортається у сфері, яка за вихідними характеристиками протиставлялася трансцендентальній у Гусерлевій феноменології. Післягусерлівська феноменологія якраз відзначається поворотом від “трансцендентального” до “натуралістичного” бачення, своєрідною “реабілітацією” його внаслідок усвідомлення доконечності *соціального* характеру свідомості. Б.Вальденфельс значною мірою продовжує те, що всередині XX ст. започаткував А.Шюц у програмі соціальної феноменології.

Тобто, ми припускаємо, що введення поняття релевантності є спробою А.Шюца "доповнити" теорію інтенціональності з огляду на дві можливі переваги соціальної феноменології. По-перше, концепція на основі поняття релевантності не просто враховує *соціальне* тло буденного життя людини та її свідомості, а бере його за основу. По-друге, диференціація австрійським дослідником *типів* релевантності дозволяє розв´язати проблему, окреслену вище: чому щось *мимовільно* привертає увагу суб'єкта. Для перевірки припущення розгляньмо коротко найважливіші моменти Шюцевого поняття релевантності.

Релевантність тематизується найбільш виразно в контексті аналізу А.Шюцем ситуації, описаної античним скептиком Карнеадом. Суть її така: людина заходить у темне приміщення й не може зрозуміти, чим є предмет, який лежить у кутку – мотузкою чи змією. Карнеад використовує такий опис у суперечці зі стоїками, предметом якої є процес інтерпретації з метою верифікації та форми вираження істини у знанні (правдоподібність, імовірність тощо). Але австрійський філософ звертає увагу на інакший аспект. Людина прикладає до зафіксованого органами чуття (образу видовженого та тонкого кільцеподібного предмета) інтерпретаційні здібності. Важливо ось що: "чому цей об'єкт настільки привертає її увагу, що стає темою її інтерпретаційної активності? Що взагалі змушує її проблематизувати інтерпретацію цього об'єкта?" [5, с.253]. Відповідь А.Шюца така: "Та річ, яку вона намагається інтерпретувати або як моток мотузки, або як змію, є у певному розумінні привілейованою серед інших об'єктів, що перебувають у приміщенні. Вона виокремлюється з них, вона первісно – введемо цей термін, випереджаючи подальші результати, – релевантна їй (людині – *Р.Д.*)" [5, с.254].

Практично відразу ж аналіз поняття релевантності автор починає з диференціації за типами (або ж формами), розрізняючи тематичну, інтерпретаційну та мотиваційну релевантності. Аналіз тексту засвідчує, що типи релевантності можна ртрактувати також як пов'язані між собою алгоритми (способи) функціювання свідомості. Стосовно ж речей, які стають предметом того чи того типу, доречно стверджувати, що вони володіють відповідними властивостями (властивістю тематичної релевантності й так далі). Розгляньмо їх.

Тематична релевантність – це алгоритм, згідно з яким щось стає проблематичним (тематизується) для свідомості. За її допомогою "предмет конституюється як проблематичний у межах неструктурованого поля непроблематичного знайомства, й отже, структурується на тему та горизонт" [5, с.255]. Також можна сказати, що тематична релевантність – це спосіб, у який щось тематизується. Стосовно предмета такого типу релевантності правильним є твердження, що він володіє властивістю бути тематично релевантним, тобто, бути тематизованим (проблематичним) для свідомості.

Інтерпретаційна релевантність – алгоритм, відповідно до якого свідомість здійснює тлумачення того, що стало для неї проблематичним (тематизувалося). Стосовно предмета такий тип релевантності виявляється у властивості мати безпосередній зв'язок з річчю чи явищем, які вимагають інтерпретації. Тобто інтерпретаційною релевантністю свідомість наділяє найближчий контекст того, що має місце та буде, врешті-решт, інтерпретоване.

Мотиваційною релевантністю можна назвати алгоритм, згідно з яким свідомість мотивована здійснювати ту чи ту інтерпретацію проблематичного. Важливо, що якщо попередні два типи релевантності стосувалися самої речі, то мотиваційна релевантність визначає *поведінку* людини, яка різнитиметься залежно від інтерпретації тієї речі, яку вона спостерігає (в ситуації, описаній Карнеадом, дії людини, яка інтерпретує незнайоме як мотузку, відрізнятимуться від дій тієї, що розтлумачить невідоме в якості змії; але в обох випадках поведінка буде прямо випливати з мотиву, який лежить в основі інтерпретації). Тому предмет володіє властивістю мотиваційної релевантності, якщо він може бути визнаним як мотив інтерпретаційної діяльності.

Кожна з описаних релевантностей може бути як "нав'язаною" (в українському перекладі "Структур життєсвіту" вона також іменується "вимушеною увагою" [див.: 6, с.203]), так і "внутрішньою" (або ж "довільною", "мотивованою" чи "добровільним зверненням" [див.: 6, с.207]). У випадку "нав'язаної" релевантності суб'єкт незалежно від власної волі звертає увагу

на річ, тобто, щось “впадає у вічі” (“нав’язана” тематична релевантність), у його свідомості починають хаотично з’являтись образи, асоціативно пов’язані з річчю (“нав’язана” інтерпретаційна релевантність), а також обриси можливих дій без критичного осмислення наслідків (“нав’язана” мотиваційна релевантність). “Внутрішня” релевантність, натомість, пов’язана зі *свідомим* звертанням уваги на річ, контрольованою інтерпретацією та прийняттям критично оціненого рішення про подальші дії.

Описана вище типологізація включає також істотну кількість підтипів релевантностей, але їх детальний аналіз виходить за межі мети нашої статті. Звернімо увагу на таке.

Тематична релевантність є формою, що виявляє найбільшу спорідненість з інтенціональністю як ключовою рисою гусерлівської моделі свідомості. А.Шюц особливо наголошує, що “жодна свідомість не може бути сприйнятою без структурування на тему та горизонт”, а також підкреслює, що “в полі свідомості завжди є тема” [5, с.262].

Щоправда, тлумачення тематичної релевантності є ширшим, ніж розуміння інтенціональності, оскільки вона може бути зіставленою головно з “внутрішньою” тематичною релевантністю як тим, що пов’язане зі *свідомим* спрямуванням уваги на річ. Зіставлення можливе тому, що зміст поняття “внутрішньої” релевантності (неважливо, якого саме типу) корелює із запозиченим феноменологією від класичного трансценденталізму поняттям суб’єкта (Я) як внутрішньо цілком прозорого та зрозумілого для себе, як того, хто *контролює* власні інтереси і діяльність з їхньої реалізації. Згаданий погляд на суб’єкт неначе ігнорує ті елементи детермінації Я, які були відкриті, зокрема, психоаналізом (а також етичним поворотом Е.Левінаса, який, напевне, як ніхто інший розумів і критикував таку тенденцію гусерлівської феноменології).

Евристична цінність Шюцевої концепції знаходить вияв у тому, що релевантність може бути визнана пояснювальним принципом вибірковості свідомості навіть у світлі післягусерлівських віянь у дефініції суб’єкта. Тобто, якщо поняття “внутрішньої” релевантності корелює з розумінням інтенціональності як акту самототожної свідомості, то зміст поняття “нав’язаної” релевантності можна узгодити з таким трактуванням свідомості, що передбачає участь у її самоконституюванні елементів “чужого” (наприклад, несвідомого, Іншого, суспільного тощо). Варто цілком погодитися з А.Шюцем, що “ми не тільки центри спонтанності, які вбудовуються у світ та здійснюють у ньому зміни, а й пасивні реципієнти подій, що виходять за межі нашого контролю та відбуваються без нашої уваги” [7, с.564]. Як наслідок, релевантні ситуації, що не визначаються нашими інтересами та волевиявленням, стають “нав’язаними”. Отже, поняття “нав’язаної” релевантності як таке, що не просто допускає існування чогось “чужого”, не “освітленого” “променем” інтенціональності, а включає його до системи детермінацій свідомості, на нашу думку, більш адекватно відображає ситуацію, що має місце в соціально-повсякденному світі, ніж це може зробити класична феноменологія.

Ще більш виразними стають переваги соціальної феноменології, якщо з’ясувати значущість інтерпретаційної та мотиваційної релевантностей.

Всі типи релевантностей сутнісно пов’язані з таким важливим елементом Шюцевої концепції, як “запас знання” (також це поняття конкретизують як “підручний запас знання” (“knowledge at hand”) або ж “суб’єктивний запас знання”). Під останнім мають на увазі сукупність уявлень про світ та його оцінок, яка складається в індивіда спонтанно впродовж життя під впливом обставин особистої та соціальної біографії.

“Підручний запас знання” є “осадом попередньої діяльності нашого розуму, що керується системою переважних оперативних релевантностей різних типів” [5, с.288]. Важливо також, що тільки “невелика частина нашого підручного запасу знання виникає в нашому особистому досвіді. Значно більша частина має соціальне походження, виникає в досвіді інших і передається мені комунікативним шляхом” [5, с.303].

Останні твердження, на нашу думку, демонструють все ж залежність А.Шюца від гусерлівської феноменології та успадкованого нею від класичного трансценденталізму уявлення про суб’єкт (Я). Тобто, коли австрійський філософ веде мову про “розум” і “особистий досвід”, це явно вказує на “дорослість” суб’єкта розуму та досвіду, на те, що він наділений свідомістю тощо. Здавалося б, у такому випадку суб’єкт міг би ретроспективно відстежити процес формування власного “запасу знання”, уявно відтворити основні етапи

передавання фрагментів знання від інших до себе. Звісно, що частково ми можемо це зробити – наприклад, згадавши якісь епізоди, пов'язані зі шкільними чи студентськими роками. Однак, рух до "витоків" нашого "запасу знання", як відзначає А.Шюц, принципово не може бути завершений досягненням, так би мовити, "первісних сприйняттів, на яких може бути засноване все наступне знання" [5, с.295].

Можна припустити, що це пов'язано з тим, що в соціально-повсякденному житті "запас знання" починає формуватися в індивіда тоді, коли "механізм" свідомості ще не функціонує на повну силу, тобто, на якійсь "досвідомій" стадії психічного життя. А саме, агенти первинної соціалізації демонструють готові зразки бажаної поведінки та соціально-узаконені кореляції між явищами, які внаслідок багатократного повторення закріплюються у сприйнятті реципієнта як стереотипна система поведінкових реакцій.

По суті, "запас знання" постає системою стереотипних уявлень, яка є тлом для сприймання дійсності.

В такому контексті роль системи релевантностей у виборі свідомістю значущого для неї виявляється амбівалентною. З одного боку, свідомість фіксує, але без проблематизації, те і в такому вигляді, що і в якому "звикла". З іншого ж боку, проблематизація (тематизація) як "увімкнення" тематичної релевантності є рухом, який руйнує "ззовні" систему стереотипних уявлень про щось. Подальші зусилля свідомості спрямовані на недопущення руйнівного впливу на стереотипне "звичне" знання з боку чужорідного "незнайомого" елемента (це один із аспектів мотиваційної релевантності). Така захисна програма реалізується засобами інтерпретаційної релевантності. В разі успіху відбувається реконструкція системи стереотипних уявлень (річ, яка спочатку здавалася "незвичною", свідомість ідентифікує як "уже знайому"). У випадку, якщо "незвичність" речі перевершує інтерпретаційні здатності свідомості, може відбутися корекція самої системи стереотипного.

Такий *висновок*, однак, залишає без відповідей питання про *межі* можливої корекції системи стереотипних уявлень та про *міру* "незвичності" речі, достатню для ідентифікації зі "знайомим". Їхнє окреслення видається доволі *перспективною* справою.

Література

1. Гуссерль Э. Картезианские медитации /Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. В.И.Молчанова]. – М.: Академический Проект, 2010. – 229 с. – (Философские технологии).
2. Интервью с Бернхардом Вальденфельсом //Вальденфельс Б. Мотив чужого: [сб. пер. с нем.; науч. ред. А.А.Михайлов; отв. ред. Т.В.Щитцова.]. – Минск: Пропилеи, 1999. – С.9-42.
3. Смирнова Н.М. Концепция релевантности А.Шюца и ее значение для социальной философии [Електронний ресурс] /Н.М.Смирнова //Социемы. Журнал по социальной философии и методологии обществознания. – №10. – 2004. – Режим доступу: http://csp.philos.usu.ru/usu/opencms/ru/publications/sociemi/10/smirnova.htm
4. Смирнова Н.М. Релевантность феноменологическая /Н.М.Смирнова //Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2009. – С.816-817.
5. Шюц А. Размышления о проблеме релевантности /Альфред Шюц //Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом; [пер. с нем. и англ.]. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – С.235–398.
6. Шюц А. Структури життєсвіту /Альфред Шюц, Томас Лукман. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – 560 с.
7. Шюц А. Хорошо информированный гражданин /Альфред Шюц //Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом; [пер. с нем. и англ.]. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – С.557–572.

Summary

Danyliak R. Concept of Relevance and Consciousness' Selectivity Problem. *Connection between Husserl's concept of intentionality and relevance conception by A.Schutz was analyzed. Consciousness' selectivity has considered as cooperation of different forms of relevance. Relevance' role in the stereotypification process has been determined.* <u>*Keywords*</u>*: relevance, intentionality, consciousness, phenomenology, stereotype.*